

Mga kabatan-onan sa tribu nananom og kahoy panahon sa Indigenous Youth Eco - Cultural Camp (Ang tibuok nga saysay sa pahina 5)

In partnership
with

Supported by

**Pagpakusog sa
Lumadnong
Kababayan-an ug
Kabatan-onan
para sa
pagdumala ug
pagprotekta sa
yutang kabilin ug**

Ang mga pangulo o lider motumaw atubangan sa mga talagsaon nga kahimtang ug panginahanglan.

Susama niini ang sugilanon sa mga kabatan-onan sa Sitio Man-ai, Tignapoloan, Cagayan de Oro City.
(Ang tibuok nga saysay sa pahina 6)

Mahitungod sa Proyekto

Ang proyektong **LUMADNONG PANGDUMALAHAN ISIP PINAKAUNAHAN SA GIMBUHATONG PAG-AMPING SA KINAIYAHAN** nagahandum ug nagatuo nga pinaagi sa pagpalig-on sa lumadnong pangdumalahan mas dako ang posibilidad nga molampos ug molahutay ang bisan unsang gimbuhaton kalambigit sa pag-amping, ug responsableng paggamit sa kinaiyahan.

Tumong

Makatampo sa pagpakusog ang kakayahan sa lumadnong katilingban para sa epektibo nga pagdumala ug pagpanalipod sa yutang kabilin ug sa mga lasang sulod niini;

Makadugang sa pagpabalik ug pagpanalipod sa kalasangan sulod sa yutang kabilin

Ang proyekto nagsugod niadtong Agosto 15, 2017 ug molungtad hangtud Agosto 15, 2022)

Project Partners

- ⇒ **Dulangan Ancestral Domain**
- ⇒ **Bukidnon Indigenous Cultural Communities Ancestral Domain (BICCAD)**
- ⇒ **Unified Higaonon Tribal Council (UNIHITRICO)**

Project Milestones

Family baseline recording in Dulangan Unified Ancestral Domain completed; on going for UNIHITRICO AD and Bukidnon ICCAD

3 Rapid Resource & Livelihood Assessment Trainings (RRLAT) conducted, attended by women and youth.

4 RRLA workshops covering Upper Malubog, Mahayahay, Limonda, Tingalan, Bagooboc & Awang (Dulangan AD); Tumpagon, Pigsagan & Tuburan (UNIHITRICO)

Around 160 participants attended the Indigenous Youth Eco-cultural Camp held in May 2019 at Man-ai National High School Annex. The campers planted around 500 fruit and endemic trees.

At least 400 seedlings planted in first half of the year; Man-ai youth established tree nursery; Dulangan and CDO youth drafted conservation plans

64 Women participated in leadership and culturally appropriate gender sensitivity trainings

14 Governance reflections with IPS & community leaders conducted

Indigenous Political Structure of Dulangan on going discussion

Advisory Board & Local Project Team

"Panliteb" ritual was conducted to contribute in addressing historical issues among Higaonon leaders in Cagayan de Oro City

Drafting of *Talamdan* (governance guide) of UNIHITRICO on going

Orientation on four bundles of Indigenous Peoples rights provided for 68 women and 110 youth

Training for Indigenous Peoples Mandatory Representative was attended by IPMRs from Dulangan and CDO ADs. Environmental laws were also discussed

Regular Advisory Board meeting and project evaluation; regular meetings and coordination with Local Project Team

Project partnership & networking with NCIP, CDO CSWD, DENR, BLGUs, MLGUs, STREAMS, CDORBMC, ZEP

KAGDUMA

Bae Inlaghay Rose Lumandong
Datu Balitengteng Tony Lumandong

Dulangan Unified Ancestral Domain

Datu Manpinuhan Norberto Puasan
Datu Maulana Romeo Gican
Marlyn Padua
Datu Renante Sugay-ot (Governance)
Grace Magpulong (Women)
Sheila Matuod-Uray (Youth)

Bukidnon Indigenous Cultural Communities

Ancestral Domain

Bae Esther Villarín
Bae Masagala Priscilla Cariaga
Bae Marichu Binayao (Women)
Jane Damascu (Women)
Ysmael Payag (Youth)

Unified Higaonon Tribal Council

Datu Magagaw Roger Butlig
Datu Balanakan Cecilio Dagsaan
Bae Kalalagan Mercy Wabe
Datu Makilala Roberto Cabaring (Governance)
Luzviminda Yanez (Women)
Jesteve Ayongao (Youth)

Banyugan Falls: Ecotourism spot nga nahulga sa pagkawala

Nahimutang ang Banyugan Falls sa tiilan sa Palaopao Hills, sa Barangay Maluko, Manolo Fortich, Bukidnon. Ang nakatago nga katahom sa Banyugan Falls potensyal nga eco-tourism spot. Pero kini ga atubang og hulga ug nanginahanglan nga mapanalipdan.

Ang Banyugan Falls nasulod sa yutang kabilin sa tribong “*Bukidnon*”, isa sa pito ka mayorya nga tribo sa probinsya sa Bukidnon. Gatuo sila nga ang ilang apohan, si Apu Datu Mambalintos gilubong sa tiilan sa Palaopao kung asa usab nahimutang ang Banyugan Falls. Ang pulong nga “*Banyugan*” gikan sa Binukid nga pulong “*say-ugan*” nga buot pasabot usa ka duyan.

“Mahinungdanon ang maong falls labi na sa amoa tungod kay tinubdan kini sa tubig nga mainom sa among komunidad. Kaniadto, diha mi galigo ug gani

gapangisda ang among mga apohan arun duna kami makaon,” saysay ni Bae Ester Villarin, usa sa mga lideres sa komunidad.

Sa nilabay nga tuig , sa pagpanguna nila Bae Ester ug head claimant nga si Bae Marichu Binayao ug uban pang myembro sa kaliwatan, napaundang nila ang operasyon sa phyllite schist quarry sa palibot sa Palaopao. Grabe nga pagkabanlas sa yuta ang nasinati sa komunidad gumikan sa operasyon sa quarry, hinungdan nga nadaot ang pagdagayday sa tubig sa kasapaan, ug nadistorbo ang kalihokan sa mga tawo.

Pagpadayun sa Kultura ug Panulundon

Usa lamang ang Banyugan Falls sa daghan nga mga kahinguhaan sulod sa yutang kabilin sa Apu Datu Mambalintos (ADM) Clan. Kabahin pud sa kulturanhong panulundon nga gusto nila balikon ug protektahan.

(Banyugan Falls... continued)

Sa kasamtangan, padayun ang tribo sa pagpahigayon og **Pamara** – usa ka ritwal sa mga espiritu isip pagpangayo og pagtugot nga musulod ug mag pahigayon og aktibidad sulod sa teritoryo. Gapahigayon usab sila sa ilang tinuig nga **Pamulalakaw** – usa ka ritual para sa mga katubigan.

Tumong sa ADM Clan ang pagpreserba sa kulturahong kinabuhi, bisan pa man nga dili mapugngan ang modernong kalambuan. Sila gatuo nga ang pagpahiuli sa ilang lasang ug natural nga mga kahinguhaan mahinungdanon sa pagtipig sa kulturahong tradisyon nga peligro'ng maputol gikan sa ugat sa ilang katigulangan.

Dunay potensyal ang Banyugan Falls nga mamahimung usa ka Ecotourism Spot. Matud pa ni Bae Ester, pinaagi sa ecotourism ilang mapasigarbo ang kasaysayan sa ilang lugar, mabuhi ang tradisyonal nga kahibalo ug mapataas ang paghatag og bili sa ilang mga katribu labi na ang mga kabatan-onan nga mas paspas ang pagdawat sa langyaw nga konsepto.

Ang Apu Datu Mambalintos Clan usa lamang sa 14 ka Clans nga naglangkob sa unified claim sa Bukidnon Indigenous Cultural Community (BICC) Ancestral Domain sa Manolo Fortich Bukidnon. Ang BICC Ancestral Domain gilangkuban sa pito ka barangay nga mao ang Maluko, Dalirig, Tankulan, Guilang-guilang, Santiago, Lingion ug Sto Nino. ###

Samdhana CF ug mga miembro sa BICCAD nga nagtampo sa FBR

IYECC 2019: *Pagpangulo asum hinangon iman!*

Niadtong Mayo 21-24, 2019, kapin 120 ka batan-on gikan sa lumadnong katilingban sa Higaonon, Bukidnon, Talaandig, ug Kirintiken Menuvu ang mitambong sa pinakauna nga Indigenous Youth Ecological Cultural Camp (IYECC). Inubanan sa ilang mga katigulangan, ang mga partisipante nagtapok sa Man-ai National High School (Tignapoloan National High School Annex), sa Barangay Tignapoloan, Cagayan de Oro City.

Ang tema sa youth camp mao ang: “*Pagpangulo asum hinangon iman* (Building tomorrow’s leaders today)”. Gidesinyo ang nagkalainlain nga kalihukan para sa pagpakusog sa katakos ug kakayahan sa mga batan-on para mangulo, makat-on sa mga katungod sa Katawhang Lumad, pag-ila sa kultura, ug para pagpalig-on sa kahiusahan kon solidarity building.

Kasagaran sa partisipante gikan sa tulo ka yutang kabilin sa Unified Higaonon Tribal Council (UNIHITRICO) sa Cagayan de Oro, Dulangan Ancestral Domain sa Opol ug Manticao, Misamis Oriental, ug sa Bukidnon Indigenous Cultural Communities Ancestral Domain (BICCAD) gikan sa Manolo Fortich, Bukidnon. Kini sila mao ang Partners sa Samdhana Institute ug Kagduma Ho mga Higaonon (KAGDUMA) sa ICON Project, nga gi-suporta sa Forest Foundation Philippines.

Ang ubang mga partisipante gikan sa mga katilingban sa Higaonon sa Kalanawan ug Balatukan, Gingoog City, ug Baungon, Bukidnon; gikan sa Sarukadang Menuvu Kirentiken sa Don Carlos, Bukidnon, ug ang Talaandig gikan sa Baungon, Bukidnon.

Diha sa youth camp, nahibaw-an nga lahi-lahi na ang pag-ila sa mga kabatan-onan sa ilang kultura ug tradisyon. Kadaghanan nagsunod na sa mga pamaagi sa dili lumad. Adunay uban nga hugot pa ang pagsunod sa kultura ug hanas pa sa pinulungang binukid. Si Datu Balitengteng Antonio Lumandong sa Kagduma ho mga Higaonon Inc. (KAGDUMA), nagpaabot sa iyang kalipay nga makakita sa mga sumusunod sa lumadnong katilingban.

Pagpanguna sa mga kabatan-onan sa Man-ai

Ang grupo sa mga kabatan-onan sa Man-ai kabahin sa Youth Organization sa Barangay Tignapoloan, Cagayan de Oro City. Limitado ang panaglambigitay sa ilang grupo sa kinatibuk-ang organisasyon sa Tignapoloan tungod sa ilang gilay-on sa sentro sa barangay. Bisan ubayubay ang ihap sa ilang ginsakpan, nabati pud nila nga ang ilang representasyon dili kaayo gakadunggan ug kanunay sila makigbisog para magahinan og suportang pinansyal para sa ilang mga kalihukan.

Sa pagpanguna ni Drian ug iyang mga kaubanan sa Man-ai National Highschool student officers, gitukod nila ang ilang kaugalingong grupo nga gawas sa organisasyon sa kabatan-onan sa Barangay. Kadaghanan sa mga kabatan-onang Higaonon gidasig sa ilang mga katigulangan ug ginikanan nga mo-apil sa maong grupo alang sa pagpasibaw sa ilang mga kulturanhong katungod ug mga kalihukan. Tungod kay maayo ang resulta sa maong grupo, pipila sa mga ginikanan nga dili Higaonon ang nagdasig usab sa ilang mga anak nga moapil. Nitugot ang mga katigulangan sa Higaonon niini, sa kondisyon nga kanunay ipatigbabaw ang paghatag og respeto sa Kultura sa tanang panahon.

Dagko ug importanteng tabang ang nahatag sa Man-ai Youth sa pagpatigayon sa Indigenous Youth Eco- Cultural Camp niadtong Mayo 2019 sa Man-ai National Highschool. Ang kalihukan ang pinaka unang youth camp para sa mga lumadnong kabatan-unan sa probinsya sa Misamis Oriental.

Sa maong youth camp, nakaamgo sila sa kamahinungdanon sa paghatag og bili sa kinaiyahan, ilabina nga aduna pa'y nahibilin nga lasang sa ilang yutang kabilin. Nakaamgo sila nga ang ilang kultura sumpay sa kalasangan. Isip mga sumusunod, aduna sila'y dakong papel sa pagpanalipod niini.

Ang kaugmaon sa kultura, apil na ang kaugmaon sa mga kalasangan kun diin sila nahisumpay, anaa sa ilang mga kamot.

Pagkahuman sa youth camp, nagplano ang Man-ai Youth sa pagpananom ug kahoy. Apan nahagit sila tungod sa kawad-on labi na sa hisgutanang pinansyal aron makapalit sa mga semilya. Inubanan sa giya ug pagdasig sa mga Katigulangan, ilang nakaplagnan nga adunay mga semiya sa klase-klaseng mga lumadnong kahoy sulod sa lasang nga pwedeng kolektahon ug ipaturok. Nangolekta sila og mga liso ug turok sa Narig (Red Lawaan). Nanghulam usab sila ug gamayng luna sa usa sa mga membro kung diin nila gitukod ang nursery nga gisugdan nila sa 200 ka mga turok.

Unom ka bulan sukad, ang Man-ai Youth aduna nay kapin 2,000 ka mga turok sa Narig. Gawas niini, nagpaambit usab ang grupo sa mga liso sa Mangongkong ngadto sa seed exchange program sa Samdhana. Gawas sa kasadya kamulo sa pagpangolekta og mga liso ug semilya, aduna usab sila'y daghang natun-an. Nahikat-unan nila ang pag ila sa mga liso ug turok, ang pag ila sa mga punoan ug uban pang tanom sulod sa lasang, kanus-a mamulak ang mga punoan, ug ang simpleng siyensa sa pagpatubo sa mga liso ug turok.

Ang Man-ai Youth padayon sa pakiglambigit sa ICON Project pinaagi sa ilang nahisulat nga conservation plan para sa pagpabalik sa kalasangan ug seedlings production. ###

Mga volunteers sa UNIHITRICO sa family baseline record survey

Paghatag sa Kaugalingon alang sa Adbokasiya

"Magpadayon man sa pagtuyok ang panahon, bisan asa ka nga lugar mopaingon, mouli ra gihapon ka sa imong teritoryo." Heartcell Paborada

Si Heartcell usa sa mga aktibong batan-on sa pagpatuman sa gimbuhaton ilalom sa ICON Project. Kanunay siya nagatambong sa mga pagbansay para sa pagpalambo sa mga kabatan-onan, ug naga-volunteer sa mga nagkalain-laing gimbuhaton sulod sa ilang lumadnong katilingban. Nag-inusara nga ginikanan si Heart ug aduna pud siya’y pisikal nga kabilinggan. Apan dili kini babag sa iyang paglihok sa alang sa ilang yutang kabilin. Isip usa ka Higaonon, nagsugod siya sa iyang pag bulontaryo sa pagpanuigon niini og 18. Iyang personal nga adbokasiya ang pagpa-ila ug pagduso sa katungod sa lumadnong katawhan, ug ang pag pagpanalipod sa kinaiyahan.

Ang iyang personal nga kasinatian sa diskriminasyon maoy nagtukmod kaniya nga mamahimong aktibo sa mga kalihukan ug pagpatuman sa mga gimbuhaton. Nasinati niya nga tawagon og “dalag ug tiil, taga bukid” tungod kay Higaonon siya. Tungod niini, malipayon ug nagmadasigon siya sa pagtampo sa mga seminar, mga nagkalain-laing pagbansay ug mga kalihokan. Para kaniya, pinaagi niini, madugangan ang iyang kahibalo ilabina sa mga katungod, ug makakuha siya ug kaisog para magmalahutayon siya diha sa iyang adbokasiya.

Malipay siya nga makaila og nagkalain-lain nga mga tao. Higayon kini nga maka dani siya sa ubang mga tao aron ma kulang-kulangan ang diskriminasyon batok sa Lumadnong Kumonidad.

Sa iyang henerasyon, isa siya sa gahandum nga mapabalik ang kultura ug tradisyon ug matun-an pagbalik sa kanatibuk-an sa ilang tribu. Gakabalaka siya sa hinay-hinay nga pagkawala sa ilang naandang kalihokan subay sa kultura. Ang moderno nga kaalam ug teknolohiya dili mapugngan. Apan nagtuo siya nga kung lawom ug dako ang bili nga ihatag sa Lumadnong katawhan, hilabi na sa mga kabatan-onan, diha sa pagkamabulokon ug kaanindot sa ilang kultura, magamit ang bag-ong teknolohiya para sa pag palapnag sa ilang kultura ug bili isip tribu.

Mahitungod sa pagpanalipod sa kinaiyahan, miingon siya nga “dili lang kani alang sa mga nangulo sa kumonidad ug mga katigulangan. Obligasiyon kini sa kinatibuk-ang katawhan, bisan unsa pa man ang panuigon. Sama lang kini sa atong panimalay nga ang tanan adunay naka atas nga obligasyon para haruhay ug maayo ang atong pag puyo.”

Ang iyang anak maoy iyang inspirasyon sa iyang mapadayonong adbokasiya. Gatuo siya nga iyang gabuhaton dili lang para sa iyang kaugalingon, kun dili labaw pa para sa kaugmaon sa iyang anak, para sa mga tao nga nagpalibot kaniya, ug sa mga mosunod pa nga henerasyon. ###

IYECC 2019: *Pagpangulo asum hinangon iman!*

(Continued on page 8)

Sa matag gabii, aduna'y kulturahong programa nga gipahigayon. Sa unang gabii mao ang *nanangen* o ang pagpa-ambit sa kasaysayan ug mga istorya sa tribu. Si Datu Norberto Manpinuhan sa Dulangan, nagsaysay nga mao pod kini ang pamaagi sa pagtunol sa mga batasan ug hiyas nga gisunod sa Higaonon. Sa ika-duha ug ika-tulong adlaw, nagpasigarbo sa tagsa-tagsa nga talento ang mga kabataan diha sa ilang pagtulang, tradisyunal nga pagsayaw, pagtukar ug pagkanta sa mga tradisyunal nga alawiton.

Usa ka parte sa youth camp mao ang pagpananom sa kahoy sulod sa Man-ai High school, ug sa usa ka bahin sa Man-ai nga nasulod sa yutang kabilin. Kapin 500 ka narra ug molave seedlings ang natanom. Pamaagi kini sa pag-ila sa pagkabililhon sa parte sa mga kabatan-unan diha sa pagpabalik ug pagpanalipod sa kalasangan.

Ang youth camp gipadangat sa pagtinabangay sa Samdhana ug KAGDUMA, ug sa mga suporta gikan sa: department of Education - Man-ai National High School Annex, Local Government Unit sa Cagayan de Oro City, pinaagi sa City Social Welfare and Development Department (CSWD), Local

Government Unit Brgy. Tignapoloan, Philippine Air Force, 65th Infantry Battalion, ug Cagayan de Oro City Police Office. Aduna pod suporta gikan sa Nature's Spring Water, Cagayan de Oro City Water District (COWD), SMART Telecommunications, ug mga indibidwal. ###

Mga kalihukan sa IYECC 2019

An Asian Center for Social and Environmental Renewal

Samdhana Institute
91 Tomas Saco St., Nazareth
9000 Cagayan de Oro City
Telephone: +63 88 851 9238

www.samdhana.org

Project Team:

Mr. Erwin Quinones, Project Coordinator
Mr. Mark Gil Elnar, Community Facilitator
Mr. Mark Jaeno Duyan, Community Facilitator
Ms. Clarisse Lim, Community Facilitator
Ms. Louise Dumas, MEL Officer
Mr. Muslimen Mustahed, PFA Assistant